

แนวทางการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคู่น้ำคันดิน
เมืองโบราณกันทรวิชัย อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม

Landscape conservation development guideline of Ditch and Ridge of
Khantharawichai Historical area in Mahasarakham province

วิภา พันธวงศ์, ประสิทธิ์ สว่างศรี*

Wipha phanthawong , Prasit swangsri

สาขาสถาปัตยกรรมผังเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม จังหวัดมหาสารคาม 44150

Urban architecture, Faculty of Architecture, Urban design and Creative arts, Mahasarakham University,

Mahasarakham 44150 Thailand

*Corresponding author E-mail: prasit283@hotmail.co.th

(Received: October 31 2019; Revised : December 27 2019; Accepted : January 8 2020)

บทคัดย่อ

กันทรวิชัย เป็นเมืองโบราณยุคสมัยทวารวดี ตัวเมืองมีลักษณะเป็นรูปไข่มีกำแพงคู่น้ำคันดินเมือง 2 ชั้น เป็นพื้นที่ชุมชนที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-16 (1300-1500 ปี) นับว่าเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานและหลักฐานทางโบราณวัตถุ ที่สำคัญเมืองหนึ่งในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ของภาคอีสาน ปัจจุบันจากกระแสการพัฒนาเมืองมหาสารคามโดยเฉพาะ การพัฒนาด้านการศึกษา เกิดการขยายตัวของสถาบันการศึกษา เกิดการก่อตั้งมหาวิทยาลัยและพัฒนาต่อเนื่องแต่ช่วงปี พ.ศ.2539-ปัจจุบัน โดยมหาวิทยาลัยมหาสารคาม (พื้นที่ ม.ใหม่) อยู่ในเขตพื้นที่ของอำเภอกันทรวิชัยซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองโบราณกันทรวิชัยเพียง 8 กิโลเมตร จากปัจจัยความเจริญทางด้านเศรษฐกิจที่ควบคู่มากับการพัฒนาของสถาบันการศึกษา ส่งผลให้เกิดปัญหาการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพ และสภาพแวดล้อมดั้งเดิมของพื้นที่โดยรอบมหาวิทยาลัย รวมถึงการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมชุมชนเมืองโบราณกันทรวิชัย โดยขาดความเข้าใจในการพัฒนาที่ควบคู่กับการอนุรักษ์และความเข้าใจในสภาพแวดล้อมทางกายภาพของการตั้งถิ่นฐานเมืองโบราณดั้งเดิม ไม่ว่าจะเป็นโครงการขยายขนาดถนน แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงพื้นที่เกษตรกรรมเพื่อรองรับโครงการจัดสรรที่อยู่อาศัย การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์พื้นที่ว่างสาธารณะ การทำลายป่าสาธารณะ ตลอดจนการขยายตัวของย่านพาณิชย์กรรม ในบริเวณพื้นที่โดยรอบเมืองโบราณกันทรวิชัย เป็นต้น จากปัจจัยการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ และสภาพแวดล้อมต่างๆ ดังกล่าวผู้วิจัยจึงมองเห็นถึงความสำคัญในการศึกษาถึงแนวทางการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคู่น้ำคันดิน เมืองโบราณกันทรวิชัย อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม เพื่อเป็นกรอบในการอนุรักษ์และพัฒนาที่เกิดจากความเข้าใจคุณค่า ความสัมพันธ์ องค์ประกอบที่สำคัญทางสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่สำคัญในการตั้งถิ่นฐานเมืองโบราณอย่างแท้จริงให้มีความยั่งยืนต่อไป กรอบแนวความคิดหลักที่ใช้ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีทั้งหมด 4 กรอบแนวคิด คือ 1. แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในอีสาน (Isan settlement) 2. แนวคิดการเกิดแหล่งน้ำในอีสาน (Landforms of Thailand from space) 3. แนวคิดการอนุรักษ์พื้นที่ประวัติศาสตร์ (Conservation) และ 4. แนวคิดกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Urban participation) โดยงานวิจัยนี้มีกระบวนการดำเนินการอยู่ 4 ขั้นตอนหลัก ดังนี้ 1. ขั้นตอนการศึกษารวบรวมเอกสารข้อมูล แนวคิดทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 2. ขั้นตอนการสำรวจสภาพแวดล้อมทางกายภาพของพื้นที่ (Visual survey) การสัมภาษณ์ สอบถาม-ผู้อยู่อาศัยในเขตคู่น้ำคันดิน เมืองโบราณกันทรวิชัย (Focus group) เพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม (Urban participation) และเพื่อหาแนวทางในการอนุรักษ์พื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ 3. ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล (Data analysis) การวิเคราะห์ศักยภาพ ปัญหา โอกาส อุปสรรค (Swot analysis) ของพื้นที่ และ 4. ขั้นตอนการกำหนดกรอบแนวความคิดในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพและเสนอแนะแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์คู่น้ำคันดิน ในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย (Conservation conceptual plan and landscape development guideline) ซึ่งจากการศึกษาวิจัยสามารถสรุปประเด็นสำคัญ เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคู่น้ำคันดิน เมืองโบราณกันทรวิชัย ได้ 3 ประเด็นหลัก ดังนี้ 1. การเกิดคู่น้ำคันดินและแหล่งน้ำ ในอีสาน 2. องค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของภูมิโน้มน้ำคันดินดั้งเดิมกับคู่น้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย 3. แนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์คู่น้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย

คำสำคัญ : คู่น้ำ คันดิน, เมืองโบราณกันทรวิชัย

Abstract

Kantharawichai was a historical city of Dravarti era. The city was formed in oval shape with double city walls and moats. The settlement aged around 1300-1500 B.E. It was one of the most important historical settlement of the middle Chi river basin in Isan region. Currently, the wave of development has come ashore at Mahasarakham particularly in education. The expansion of educational institutes has grown. Mahasarakham University was established in 1996 and it is located in Kantharawichai-only 8 kilometers away from the historical city. The physical and environmental states around the university and the historical community of Kantharawichai have changed along with the growth of economy and education; however, the changes were occurred without any understanding of the concept of city development and preservation, and they were proceeded with the lack of concerns for the historical settlement.

This includes the road widening project, the change of land use from an agricultural area into a residential area, the change of public landscape, the destruction of public forest, and the expansion of a commercial zone around the historical area. With these development, physical and environmental changes, it is crucial to study the guideline to preserve and develop the historical city of Katharawichai, Maha Sarakham. This guideline is a framework of the city preservation and development rooted from the understanding of values, relations, and important components of the environments in the settlement of the historical area for a sustainable future. There are five main conceptual frameworks including 1) the Isan settlement, 2) the landform of Thailand from space, 3) historical conservation, 4) urban participation. The research methodology includes 1) literature reviews, 2) visual survey, focus group and urban participation, 3) data analysis with SWOT, 4) definition of a conservation framework and landscape development guideline. The research found that the valuable elements for conservation and enhancement are 1) Isan initial settlement of ditch and digge 2) element and relationship for land form with ditch and ridge in Khantharawichai historical area 3) landscape conservation development guideline of ditch and ridge of Khantharawichai historical area

Keywords : Ditch and Ridge, Khantharawichai Historical area

บทนำ

หลายพื้นที่ในเขตเมืองมหาสารคามถือว่าเป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญและยาวนานมาหลายพันปี อ้างอิงได้จากพบหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยคุปตะตอนปลายและปลวชะของอินเดียผ่านเมืองพุกามาในรูปแบบของศิลปะสมัยทวารวดี เช่น บริเวณ “เมืองโบราณกันทรวิชัย” และเมืองนครจำปาศรี โดยพบหลักฐาน โบราณวัตถุ พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ตลอดจนพระบรมสารีริกธาตุ นอกจากนั้นแล้วยังได้รับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ผ่านทางชนชาติขอม ในรูปแบบสมัยลพบุรี เช่น กู่สันตรัตน์ กู่บ้านเขว กู่บ้านแดง และกู่อื่นๆ รวมไปถึงเจดีย์รูปและเครื่องปั้นดินเผาของขอมอยู่ตามผิวดินทั่วไปในจังหวัดมหาสารคาม

กันทรวิชัย ถือเป็นเมืองโบราณยุคสมัยทวารวดีที่สำคัญเมืองหนึ่งในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ตัวเมืองมีลักษณะเป็นรูปไข่มีกำแพงคูน้ำคันดินเมือง 2 ชั้น เป็นพื้นที่ชุมชนที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-16 (1300-1500 ปี) นอกจากนั้นยังพบพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ที่มีรูปทรงและศิลปะที่งดงามที่สุดของประเทศไทย (พระกรุกันทรวิชัย พิมพ์ใหญ่) ปัจจุบันจากกระแสการพัฒนาเมืองมหาสารคาม การขยายตัวของเมือง ปัจจัยความเจริญทางด้านเศรษฐกิจที่ควบคู่มากับการพัฒนาของสถาบันการศึกษาส่งผลให้เกิดปัญหาการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพและสภาพแวดล้อมดั้งเดิมของพื้นที่โดยรอบมหาวิทยาลัย รวมถึงการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทางกายภาพของเมืองโบราณกันทรวิชัย รวมถึงคูน้ำคันดิน ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางกายภาพของการตั้งถิ่นฐานที่สำคัญของเมืองโบราณยุคสมัยทวารวดี การขาดความเข้าใจในการพัฒนาที่ควบคู่กับการอนุรักษ์และความเข้าใจในสภาพแวดล้อมทางกายภาพของการตั้งถิ่นฐานเมืองโบราณดั้งเดิม

ในการศึกษาวิจัยถึงแนวทางการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดินของเมืองโบราณกันทรวิชัย ผู้วิจัยได้ใช้กรอบแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องหลัก อยู่ 4 แนวคิดดังนี้ 1. แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในอีสาน (Isan settlement) จากการศึกษาถึงรูปแบบและองค์ประกอบในการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในอีสาน พบว่า รูปแบบและองค์ประกอบทางกายภาพในการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในอีสานนั้น (แบบรวมกลุ่ม แบบแนวยาว และแบบกระจาย) ยังเป็นการสรุปและอธิบายรูปแบบชุมชนและลักษณะทางภูมิศาสตร์และกายภาพหลักๆ ในภาพรวมอย่างกว้างๆ (นา น้ำ โนน) โดยยังขาดรายละเอียดย่อยเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ของพื้นที่ในเชิงภูมิณีศาสตร์แวดล้อมดั้งเดิมอยู่ 2. แนวคิดการเกิดแหล่งน้ำในอีสาน (Landforms of Thailand from space : 2538) แนวคิดนี้ได้อ้างอิงจากเอกสารตำราชื่อ “ธรณีสัณฐานประเทศไทยจากห้วงอวกาศ” เป็นข้อมูลการสำรวจทางธรณีวิทยาผ่านเทคโนโลยีดาวเทียมนอกโลก ซึ่งได้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับรูปแบบของการเกิด

แหล่งน้ำในอีสานที่เป็นการยุบตัวของเปลือกใต้ดินในลักษณะ “การยุบตัวแบบวงแหวน” ซึ่งมีความละม้ายคล้ายคลึงกันที่เดียวกับคูน้ำคันดินของเมืองโบราณยุคทวารวดีในอีสานหลายแห่งด้วยกัน ซึ่งเมืองกันทรวิชัยแห่งนี้ ปรากฏทรัพยากรเกลืออยู่โดยรอบชัดเจนเช่นกัน 3. แนวคิดการอนุรักษ์พื้นที่ประวัติศาสตร์ (Conservation) แนวคิดนี้จะช่วยในการวางกรอบและวางแผนอนุรักษ์สภาพแวดล้อมโดยรวมให้มีความสอดคล้องกับพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่สำคัญของเมืองโบราณกันทรวิชัย 4. แนวคิดกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Urban participation) แนวคิดนี้ถือเป็นแนวคิดหนึ่งที่มีความสำคัญที่สุดที่จะช่วยผลักดันกระบวนการและข้อเสนอแนะในงานวิจัยให้เกิดความสอดคล้องต่อความต้องการของชุมชนในเรื่องของการอนุรักษ์และการปรับปรุงภูมิทัศน์พื้นที่ชุมชนและสภาพแวดล้อมเมืองโบราณกันทรวิชัยต่อไป

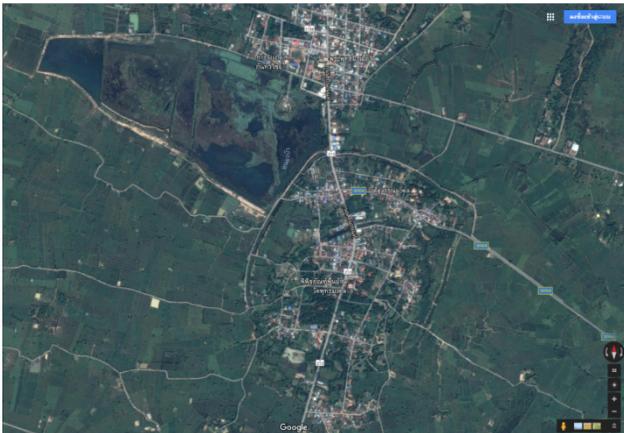
จากการลงพื้นที่สำรวจและการทำงานวิจัยอย่างต่อเนื่องเกี่ยวกับการศึกษาแนวทางการวางผังทางกายภาพในการควบคุมการใช้ประโยชน์ที่ดินในภาพรวม เพื่อรักษาคุณค่าและองค์ประกอบต่างๆ ที่สำคัญของเมืองโบราณกันทรวิชัยเอาไว้ นั้น จากปัจจัยการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ และสภาพแวดล้อมต่างๆ ดังกล่าว ในกรวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยมุ่งเน้นลงลึกลงไปในการศึกษามูลเหตุปัจจัยในการเกิดคูน้ำคันดินในเมืองโบราณยุคสมัยทวารวดีในอีสานรวมถึงเมืองโบราณกันทรวิชัยและสภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดินปัจจุบัน ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญอย่างหนึ่งของเมืองโบราณกันทรวิชัย เพื่อเป็นกรอบในการอนุรักษ์และพัฒนาที่เกิดจากความเข้าใจคุณค่า ความสัมพันธ์องค์ประกอบที่สำคัญทางสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่สำคัญในการตั้งถิ่นฐานเมืองโบราณอย่างแท้จริงให้มีความยั่งยืนต่อไป

ในงานวิจัยชิ้นนี้นอกจากผู้วิจัยจะทำการศึกษาเกี่ยวกับพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัยในเรื่องสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่เกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานรวมถึงพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์เพื่อที่จะหาเสนอแนวทางในการอนุรักษ์คูน้ำคันดินในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัยแล้ว ผู้วิจัยยังมีความสนใจเกี่ยวกับการเกิดแหล่งน้ำในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย ไม่ว่าจะเป็นคูน้ำคันดินรูปวงรีสองชั้นเอกลักษณ์สำคัญของรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณในยุคแบบทวารวดี (1300-1500 ปีมาแล้ว) และหนองบัว (บึงน้ำสาธารณะขนาดใหญ่ของชุมชน) ว่าแหล่งน้ำเหล่านี้มีมูลเหตุการเกิดมาจากการกระทำของมนุษย์หรือแรงกระทำโดยธรรมชาติในเรื่องของการยุบตัวของชั้นเปลือกใต้ดินในอีสานในรูปแบบต่างๆ โดยอ้างอิงข้อมูลจากการสำรวจทางธรณีวิทยาของดาวเทียมในเอกสารตำรา (หนังสือ “เอกสารจากห้วงอวกาศ”) เป็นแนวทางศึกษา เพื่อที่จะได้ข้อมูลอีกด้านหนึ่ง ในการประกอบการศึกษาและวางแผนการอนุรักษ์พื้นที่เมืองโบราณ ให้มีความสอดคล้องกับภูมิณีศาสตร์แวดล้อมดั้งเดิมในการตั้งถิ่นฐานต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารวบรวมข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมา การตั้งถิ่นฐานในอดีต สํารวจสภาพแวดล้อมทางกายภาพปัจจุบัน ในพื้นที่ของเมืองโบราณกันทรวิชัย
2. เพื่อศึกษา มูลเหตุ การเกิด คูน้ำคันดิน และบึงน้ำในพื้นที่ของเมืองโบราณในยุคสมัยทวารวดีในอีสาน
3. เพื่อศึกษาองค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของภูมินิเวศแวดล้อมดั้งเดิมกับคูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย
4. เพื่อศึกษาหาแนวทางการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดินในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย

ที่มา : Google map

รูปภาพที่ 1 แสดงขอบเขตพื้นที่ศึกษาวิจัย เมืองโบราณ

ขั้นตอนและวิธีการดำเนินงานวิจัย

การศึกษานี้เป็นการนำข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่ที่ได้มีการศึกษาไว้แล้ว มาบูรณาการร่วมกับการสำรวจภาคสนามถึงสภาพแวดล้อมทางกายภาพของการตั้งถิ่นฐานดั้งเดิม เพื่อที่จะเสนอกรอบแนวคิดในการศึกษาก่อนกำหนดแนวทางการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพของคูน้ำคันดินในเมืองโบราณกันทรวิชัย พร้อมทั้งเสนอแนะแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์ (landscape development) อันจะเป็นประโยชน์กับท้องถิ่นที่จะใช้เป็นกรอบในการวางแผนอนุรักษ์และพัฒนาบ้านเมืองของตนต่อไปในอนาคตอย่างถูกต้อง โดยมีขั้นตอนและวิธีการดำเนินงานวิจัยดังนี้

1. ขั้นตอนการศึกษารวบรวมเอกสารข้อมูล แนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. ขั้นตอนการตรวจสอบสภาพแวดล้อมทางกายภาพของพื้นที่ (Visual survey) การสัมภาษณ์ สอบถาม ผู้อยู่อาศัยในเขตคูน้ำคันดิน เมืองโบราณกันทรวิชัย (Focus group) เพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม (Urban participation) และเพื่อหาแนวทางในการอนุรักษ์พื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์

3. ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล (Data analysis) การวิเคราะห์ศักยภาพ ปัญหา โอกาส อุปสรรค (Swot analysis) ของพื้นที่

4. ขั้นตอนการกำหนดกรอบแนวความคิดในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพและเสนอแนะแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์คูน้ำคันดิน ในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย (Conservation conceptual plan and landscape development guideline)

ผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยสามารถสรุปประเด็นสำคัญเพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดิน เมืองโบราณกันทรวิชัย ได้ 4 ประเด็นหลักๆ ดังนี้

1. เมืองโบราณกันทรวิชัย เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในยุคสมัยทวารวดี มีอายุอยู่ในช่วง 1200-1500 ปี โดยอ้างอิงจากหลักฐานโบราณวัตถุ และศิลปะพระพิมพ์ดินเผา ที่ค้นพบในพื้นที่ ลักษณะกายภาพของเมือง เป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดิน ล้อมรอบ 2 ชั้น (สันนิษฐานว่า เกิดจากการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดินแบบวงแหวน) บริเวณศูนย์กลางเมือง จุดที่สูงที่สุดของพื้นที่ (บริเวณวัดพระยืนในปัจจุบัน) ปรากฏซากโบราณสถาน (ฐานเจดีย์โบราณยุคสมัยทวารวดี) ภายใต้อาคารและพื้นที่บริเวณโดยรอบในรัศมี 15 เมตร พบพระพิมพ์ดินเผายุคสมัยทวารวดีที่สวยงามมากมาย (ในพื้นที่เรียกพระกรุกันทรวิชัย) ห่างจากจุดศูนย์กลางเมือง ในเขตพื้นที่คูน้ำคันดินและพื้นที่โดยรอบ พบโบราณสถานกระจายอยู่ทั่วไปหลายจุด และมีการค้นพบพระพิมพ์ดินเผามากมายเช่นกัน พื้นที่ที่มีความสำคัญดังกล่าว ได้แก่ วัดพระนอน อุ่มญาคู วัดสุวรรณवासแหล่งน้ำที่สำคัญขนาดใหญ่ของเมือง คือ หนองบัว (สันนิษฐานว่าเกิดจากการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดินขนาดใหญ่) พื้นที่โดยรอบเมืองโบราณ ปัจจุบันเป็นพื้นที่ทางการเกษตรในการเพาะปลูกข้าว และพบสันเนินดินขนาดเล็กที่พบเครื่องปั้นดินเผาโบราณกระจายอยู่ทั่วไปมากมาย สภาพการอยู่อาศัย และกายภาพอาคาร ในเขตพื้นที่คูน้ำคันดิน เมืองโบราณกันทรวิชัย ชุมชนมีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย มีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันแบบสังคมชนบทดั้งเดิม ปัจจุบันพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย ยังขาดมาตรการทางกฎหมายในการควบคุมการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา ดังนั้นจึงพบว่า ยังมีการพัฒนาทั้งจากทางภาครัฐและภาคเอกชน ในบางพื้นที่ ที่ยังคงส่งผลเสีย และยังเป็นการทำลาย กายภาพดั้งเดิมของเมืองโบราณกันทรวิชัยในหลายจุด อย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์ หรือขาดความเข้าใจเมืองนั่นเอง

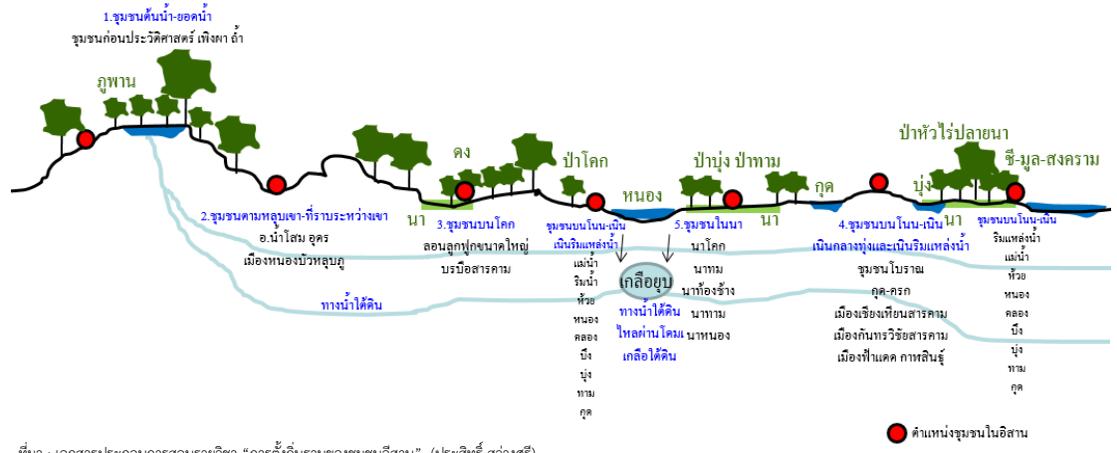
2. การเกิดคุ้มน้ำคันดิน และแหล่งน้ำในดินแดนอีสาน จากการศึกษาสำรวจข้อมูลทั้งทางเอกสาร การลงสำรวจภาคสนามและการสัมภาษณ์ผู้คนในพื้นที่ต่างๆ ในเขตลุ่มน้ำชี บริเวณอีสานตอนกลาง พบว่า การเกิดคุ้มน้ำคันดินและบึงน้ำในดินแดนอีสาน มีอยู่ 4 ลักษณะเด่น ดังนี้คือ 1) เกิดจากการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดิน มีทั้งลักษณะเป็นบึงน้ำขนาดใหญ่ (หนองบัวในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย) และมีลักษณะเป็นคุ้มน้ำล้อมรอบเป็นช่วงๆ ตามรูปทรงของสันเนินดิน โดยส่วนใหญ่แล้วมักเป็นที่ตั้ง

ของเมืองโบราณยุคสมัยทวารวดีในอีสานเกือบทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นเมืองโบราณกันทรวิชัย อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม เมืองโบราณนครจำปาศรี อ.นาอุดม จ.มหาสารคาม เมืองโบราณฟ้าแดดสูงยาง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ เมืองโบราณเมืองไพร อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น 2) เกิดจากการเปลี่ยนของสายน้ำหลัก (น้ำกุด, น้ำหลง) 3) เกิดจากการท่วมและหลากของน้ำในพื้นที่ราบลุ่มทุ่งตามธรรมชาติ 4) เกิดจากการขุดปรับแต่งพื้นที่ของมนุษย์เพื่อการอุปโภค บริโภค การเกษตรและนันทนาการ

ที่มา : ขงมีชัยวนประภคโดยจขจรยวราช โดย สำนักานการกรมการวิเฒ่าชาติ กรมชวรวิยชวคชอชกนไคเฒ่าชคินคณเฒ่า

รูปภาพที่ 2 แสดงการเกิดคุ้มน้ำและแหล่งน้ำในรูปทรงต่างๆ ในพื้นที่ภาคอีสาน โดยการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดิน

ที่มา : เอกสารประกอบการสอนรายวิชา “การตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสาน” (ประสิทธิ์ สว่างศรี)

รูปภาพที่ 3 แสดงแสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่สัมพันธ์กับแหล่งน้ำเดิม ซึ่งส่วนหนึ่งมาจากการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดิน

3. องค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของภูมินิเวศแวดล้อมดั้งเดิมกับคูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย

จากการศึกษาองค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของภูมินิเวศแวดล้อมดั้งเดิมกับคูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัยพบว่า ลักษณะของคูน้ำคันดินในเขตพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัยนั้นจะมีขนาด ความยาว และความกว้างที่ไม่เท่ากัน แต่จะมีความต่อเนื่องเป็นช่วงๆ เรียงตัวกันเป็นรูปวงแหวน 2 ชั้น ตามรูปทรงของสันเนินดินของเมือง โดยศูนย์กลางของคูน้ำคันดินจะเป็นที่ตั้งขององค์มหาธาตุเจดีย์โบราณในยุคสมัยทวารวดี และมีโบราณสถานอื่นๆ กระจายอยู่ทั่วไปทั้งภายในเขตคูน้ำคันดินและพื้นที่โดยรอบคูน้ำคันดิน องค์ประกอบที่สำคัญที่บ่งชี้ได้ถึงปัจจัยในการเลือกทำเลในการตั้งถิ่นฐานเมืองโบราณกันทรวิชัยอีกอย่างหนึ่งคือแหล่งน้ำ

ขนาดใหญ่ที่อยู่ติดกับแนวคูเมืองทางด้านทิศใต้ (หนองบัว) ภายภาคพื้นที่สำคัญประกอบไปด้วย นา ป่า และเกลือ โดยพืชพรรณที่ขึ้นได้ดีในบริเวณริมฝั่งคูน้ำคันดินคือ ต้นสะแก ซึ่งถือเป็นไม้พื้นถิ่นที่ขึ้นได้ดีในเขตดินเค็มของอีสาน หรืออาจจะกล่าวได้ว่าบริเวณไหนมีต้นสะแกขึ้นชุกชุมบริเวณนั้นมักจะมีแหล่งเกลือสำคัญๆ อยู่นั่นเอง รวมถึงอาจกล่าวได้อย่างชี้ชัดว่าต้นสะแกที่ขึ้นริมคูน้ำอย่างหนาแน่นตลอดทุกพื้นที่นั้นเป็นเพราะคูน้ำแห่งนี้เกิดจากการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดิน ตามทฤษฎีการยุบตัวของโดมเกลือแบบวงแหวนนั่นเอง จากข้อมูลข้างต้นสามารถสรุปองค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของภูมินิเวศแวดล้อมดั้งเดิมกับคูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัยที่สำคัญได้ดังนี้คือ ดิน (ที่นา), น้ำ (คูน้ำ บึงน้ำ), ป่า (ป่าโคก ป่าริมคูน้ำ), เกลือ (โดมเกลือใต้ดิน แหล่งต้มเกลือโบราณ)

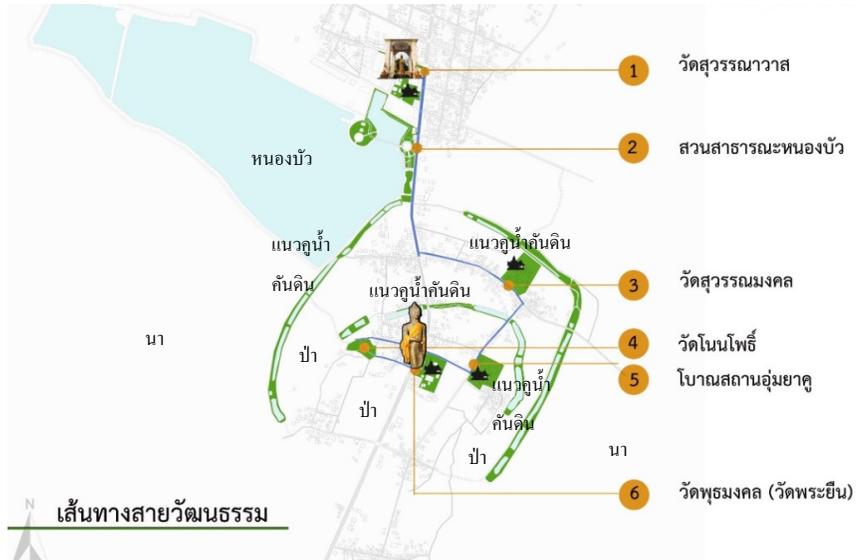

รูปภาพที่ 4 แสดงองค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของภูมินิเวศแวดล้อมดั้งเดิมกับคูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัยที่สำคัญ

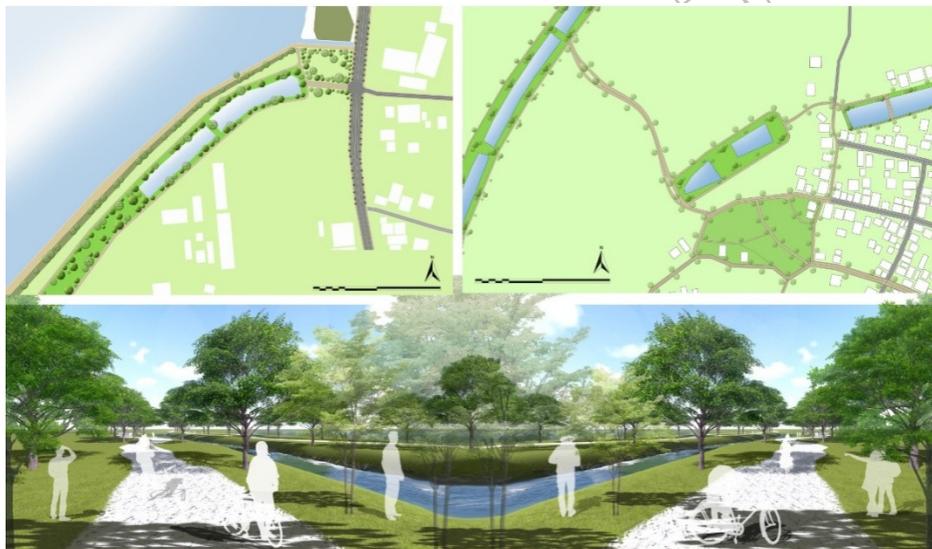
4. แนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์คูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย

จากการศึกษาสำรวจพื้นที่ พบว่า ดิน (ที่นา), น้ำ (คูน้ำ บึงน้ำ), ป่า (ป่าโคก ป่าสะแกริมคูน้ำ), เกลือ (โดมเกลือใต้ดิน แหล่งต้มเกลือโบราณ) ถือเป็นองค์ประกอบและภูมินิเวศแวดล้อมดั้งเดิมที่สำคัญ ที่ควรคำนึงถึงก่อนการปรับปรุงภูมิทัศน์และการอนุรักษ์พื้นที่ โดยการพัฒนาและการใส่พื้นที่กิจกรรมใหม่

ต้องไม่เข้าไปทำลายองค์ประกอบที่กล่าวมาข้างต้นให้เกิดความเสียหายหรือเสื่อมโทรม ควรมีการกำหนดพื้นที่ Buffer Zone ทั้ง 2 ฝั่ง ของคูน้ำคันดิน เพื่อเป็นการสงวนรักษาและคงความดั้งเดิมของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเดิม เพราะองค์ประกอบที่กล่าวมาข้างต้นนั้นถือเป็นฐานข้อมูลทางกายภาพพื้นที่ที่สำคัญที่จะทำให้อุบัติการณ์ที่จะเข้ามาศึกษาพื้นที่เกิดความเข้าใจถึงประวัติศาสตร์และความเป็นมาของพื้นที่อย่างถูกต้องและยั่งยืนต่อไป

รูปภาพที่ 5 แสดงผังแม่บทการปรับปรุงภูมิทัศน์ บริเวณพื้นที่คูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย ภายใต้แนวคิดเส้นทางสายวัฒนธรรม

รูปภาพที่ 6 แสดงรายละเอียดและบรรยากาศแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์ บริเวณพื้นที่คูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย

รูปภาพที่ 7 แสดงรายละเอียดและบรรยากาศแนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์ บริเวณพื้นที่คูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย

สรุปและอภิปรายผล

จากการศึกษาวิจัยสามารถสรุปประเด็นสำคัญเพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย ได้ 4 ประเด็นหลักๆ ดังนี้

1. การศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองโบราณกันทรวิชัย การเปลี่ยนแปลงจากอดีตสู่ปัจจุบัน การคงอยู่ การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ สภาพการอยู่อาศัยปัจจุบัน ภัยคุกคามจากนโยบายและการพัฒนาเมือง สามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญ เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดิน และเมืองโบราณกันทรวิชัยได้ดังนี้

ความเข้าใจเมืองและภูมิโนเวศแวดล้อมดั้งเดิม กันทรวิชัย เป็นเมืองโบราณยุคสมัยทวารวดีที่มีความอุดมสมบูรณ์ และมีความเจริญรุ่งเรืองทางศาสนาสูง จะเห็นได้จากศิลปะในพระพิมพ์ดินเผาที่งดงามและอวบอิม (เคยได้รับย่องจากต่างชาติว่าเป็นพระพิมพ์ดินเผายุคสมัยทวารวดีที่สวยงามที่สุดในโลกในเวทีประกวดศิลปะและโบราณวัตถุที่ยุโรป) ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและกายภาพของเมือง เป็นเมืองขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นอาณาเขตเมือง ซึ่งเป็นลักษณะเด่นและเอกลักษณ์สำคัญของการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณยุคสมัยทวารวดีที่สำคัญต่างๆ ในประเทศไทย โดยเฉพาะภาคอีสาน การอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่จึงจำเป็นที่จะต้องเข้าใจทั้งในเรื่องศิลปะและวัฒนธรรม รวมถึงความเข้าใจในภูมิโนเวศแวดล้อมดั้งเดิมของเมือง ควบคู่ไปด้วยกัน

ความเข้าใจในองค์ประกอบความเป็นเมืองโบราณ การคงสภาพความดั้งเดิมให้มากที่สุด ตัวอย่างการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาทางกายภาพ การขยายขนาดของถนนสายหลักที่วิ่งผ่านใจกลางเมือง ถือเป็นการพัฒนาที่ขาดความเข้าใจ ทำให้เมืองสูญเสียคุณค่าและบรรยากาศ การขาดการควบคุมรูปแบบอุปกรณ์ประดับถนน (Street Furniture) รวมถึงการตัดไม้ถ่างป่าและถมที่บริเวณใกล้พื้นที่โบราณสถาน เหล่านี้ถือเป็นการพัฒนาที่ทำลายคุณค่าความดั้งเดิมของเมืองทั้งสิ้น เป็นต้น

2. การเกิดคูน้ำคันดินและแหล่งน้ำ ในเมืองโบราณกันทรวิชัย สามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญ เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดิน และเมืองโบราณกันทรวิชัยได้ดังนี้

จากการลงพื้นที่สำรวจ สัมภาษณ์ คนในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย เกี่ยวกับแหล่งน้ำในเขตพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย ทั้งคูน้ำ และหนองบัว ไม่พบประวัติว่าเป็นการขุดจากใคร และเมื่อไหร่ ทราบเพียงแต่ว่ามีมาแต่เก่าก่อนหลายรุ่น หลายชั่วอายุคน และจากการศึกษารูปแบบการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดิน จากข้อมูลดาวเทียมสำรวจในเอกสาร “ธรณีสัณฐานจากห้วงอวกาศ” พบรูปแบบ และรูปทรงของแหล่งน้ำในอีสานมากมายหลายจังหวัดในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำชี มีรูปทรงที่มีลักษณะเป็นรูปวงแหวน

และคล้ายคลึงกัน หลายแห่งและมีรูปแบบคล้ายกันกับคูน้ำคันดิน ของเมืองโบราณกันทรวิชัย รวมถึงแหล่งน้ำขนาดใหญ่ในอีสานหลายแห่ง ถูกระบุชัดเจนว่าเกิดจากการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดินขนาดใหญ่ เช่น หนองหาร ที่จังหวัดสกลนคร จากข้อมูลดังกล่าวพอจะสันนิษฐานได้ว่า คูน้ำ และหนองบัว ที่เมืองโบราณกันทรวิชัยนั้น มีความเป็นไปได้ว่าอาจเกิดมาจากการยุบตัวของโดมเกลือใต้ดินนั่นเอง ส่วนหนึ่งสามารถสังเกตได้จากผิวดินในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัยในช่วงหน้าแล้งนั้น จะมี “ดินเอียง” หรือขึ้นเกลือขึ้นตามผิวดินกระจายอยู่ทั่วไปมากมาย รวมถึงการเกิดขึ้นของพืชชนิดดินเค็มอย่าง “ต้นสะแก” นั้นเอง ฉะนั้นแล้ว การขุดการถม เพื่อการพัฒนาแหล่งน้ำ ดังที่กล่าวมาในข้างต้น จึงถือว่าเป็นการทำลายองค์ประกอบและความดั้งเดิมของกายภาพเมืองโบราณกันทรวิชัยนั่นเอง

3. องค์ประกอบ และความสัมพันธ์ของภูมิโนเวศแวดล้อมดั้งเดิมกับคูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย สามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญ เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดิน และเมืองโบราณกันทรวิชัยได้ดังนี้

การกำหนด ขอบเขตการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพของพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัย ควรกำหนดระดับการอนุรักษ์และพัฒนาไว้ 3 ระดับ ดังนี้ 1) พื้นที่ทั้งหมดที่อยู่ในเขตคูน้ำคันดิน ถือเป็นพื้นที่อนุรักษ์สงวนรักษา และควบคุมสภาพแวดล้อมทางกายภาพลำดับที่ 1 มีการควบคุมรูปแบบสถาปัตยกรรม สิ่งปลูกสร้าง ความสูง รวมถึงพืชพรรณ และการปรับแต่งคูน้ำคันดินโบราณ เป็นต้น 2) พื้นที่โดยรอบในรัศมี 1 กิโลเมตร ถือเป็นพื้นที่อนุรักษ์สงวนรักษา และควบคุมสภาพแวดล้อมทางกายภาพลำดับที่ 2 การควบคุมรูปแบบสถาปัตยกรรม สิ่งปลูกสร้าง ความสูง การกำหนดแนวทางการพัฒนาภูมิทัศน์พื้นที่หนองบัว และพื้นที่โดยรอบ การอนุรักษ์และสงวนรักษาพื้นที่ทางการเกษตรเพื่อการเพาะปลูกข้าว เพื่อการรับน้ำ และคงบรรยากาศของสภาพแวดล้อมโดยรอบของเมืองโบราณกันทรวิชัยดั้งเดิมเอาไว้ เป็นต้น 3) พื้นที่โดยรอบในรัศมี 1 กิโลเมตร ถือเป็นพื้นที่อนุรักษ์สงวนรักษา และควบคุมสภาพแวดล้อมทางกายภาพลำดับที่ 3 กำหนดให้เป็นพื้นที่พัฒนา และควบคุมรูปแบบสถาปัตยกรรม สิ่งปลูกสร้าง ความสูงอาคาร และรูปแบบอุปกรณ์ประดับตกแต่งถนนและเมือง (Street Furniture)

4. แนวทางการปรับปรุงภูมิทัศน์คูน้ำคันดินเมืองโบราณกันทรวิชัย สามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญ เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดิน และเมืองโบราณกันทรวิชัยได้ดังนี้

การกำหนดรูปแบบกิจกรรมที่เหมาะสม และกำหนดแนวทางการส่งเสริมกายภาพโดยรอบของคูน้ำคันดิน เพื่อเป็นการศึกษาเรียนรู้ควบคู่การอนุรักษ์ เช่น การส่งเสริมเส้นทาง

การเดินทาง และเส้นทางจักรยาน รวมถึงการควบคุมรูปแบบอุปกรณ์ระดับตกแต่งเส้นทาง (Street Furniture) เป็นต้น

การกำหนดระยะถอยร่นเพื่อควบคุมภูมิทัศน์ทั้ง 2 ด้านของคูน้ำคันดิน เพื่อการสงวนรักษาและคงสภาพพืชพันธุ์ดั้งเดิมของพื้นที่ เช่น ต้นสะแก ต้นก้ามปู ต้นเสี้ยว เป็นต้น

การสงวนรักษารูปทรงของคูน้ำคันดิน โดยห้ามขุดและถมคูน้ำคันดิน อันเป็นการทำให้เสียรูปทรงดั้งเดิม เป็นต้น

อนึ่งนั้นการศึกษาวิจัยนี้อาจเป็นแนวทางในการประยุกต์ในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพให้พื้นที่ชุมชนหรือเมืองโบราณอื่นๆ ในเขตภาคอีสาน หรือภาคอื่นๆ ในประเทศไทย ที่มีลักษณะทางกายภาพและองค์ประกอบต่างๆ ใกล้เคียงกันต่อไปในอนาคตได้ โดยหวังว่าผลสรุปวิจัยนี้จะเป็แนวทางเบื้องต้นในการเริ่มคิด วิเคราะห์ และทำความเข้าใจภูมิเวดแวดล้อมดั้งเดิมของแต่ละภูมิภาคก่อนการออกแบบวางผังอนุรักษ์และพัฒนาต่อไป เพื่อให้เกิดการอนุรักษ์และพัฒนาที่สอดคล้องกับทรัพยากร รวมถึงภูมิเวดแวดล้อมดั้งเดิมของพื้นที่นั้นเอง

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาแนวทางในการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางกายภาพคูน้ำคันดิน เมืองโบราณกันทรวิชัย ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ อุปสรรคสำคัญที่ต้องเร่งแก้ปัญหาในพื้นที่ เพื่อให้เกิดการอนุรักษ์ที่ยั่งยืนต่อไป คือ การผลักดันให้เกิดการออกกฎหมายควบคุมการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่เมืองโบราณกันทรวิชัยและพื้นที่ต่อเนื่อง เพื่อเป็นการควบคุมสภาพแวดล้อมทางกายภาพและควบคุมสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ที่จะตามมาจากระแสการท่องเที่ยวและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง การศึกษาวิจัยเป็นเพียงการศึกษาสำรวจ วิเคราะห์และหาแนวทางในหลักวิชาการเท่านั้น การนำแผนและผังลงไปปฏิบัติจริงนั้นทำได้ยาก เนื่องจากปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน และการใช้งานพื้นที่เดิมตามวิถีชุมชน ถึงแม้ว่าจะมีการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมในการทำให้ชุมชนรู้สึกตระหนักและห่วงแหนก็ตาม แต่กรอบการทำงานและวิจัยนั้น มีช่วงเวลาและงบประมาณที่จำกัด การอนุรักษ์จะประสบความสำเร็จได้ ต้องอาศัยการผลักดันชุมชนและท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง โดยเบื้องต้นนั้นต้องเร่งและผลักดันให้เกิดการออกกฎหมายควบคุมการใช้ประโยชน์ที่ดินและวางกรอบพื้นที่อนุรักษ์ ก่อนที่จะไม่เหลือมรดกทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองและชุมชนให้ลูกหลานได้ศึกษาเรียนรู้ต่อไปในอนาคต

เอกสารอ้างอิง

- ศรีศักดิ์ วลลิโกดม. (2528). “เสมาหินอีสาน การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ในปัจจุบันของโบราณคดี. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วิฑูรย์ เหลียวรุ่งเรือง. (2552). การอนุรักษ์และจัดการมรดกทางวัฒนธรรม : โครงการความร่วมมือระหว่าง 5 มหาวิทยาลัย และกรมส่งเสริมการปกครองท้องถิ่น. กระทรวงมหาดไทย.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนา ยุคเริ่มแรกในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- นิติ แสงวัฒน์. (2522). รายงานการค้นคว้าเมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : โครงการโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรมศิลปากร.
- จิราจกกล. (2515). นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขอนแก่น. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา
- คณะกรรมการวัดพุทธมณฑล. (2554). อนุสรณ์หลวงปู่ขาว. : มหาสารคาม
- คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์. (2549). โครงการศึกษาออกแบบเพื่อพัฒนานครจำปาศรี และบริเวณชุดพบสลูพระบรมธาตุนาอุดม. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ประสิทธิ์ สว่างศรี. (2559). เอกสารประกอบการสอนรายวิชาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสาน. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.